

DOMBI JUDIT-MÁLOVICS GYÖRGY

A növekedésen túl – egy új irányzat hozzájárulása a fenntarthatósági vitához

A gazdasági növekedés fenntarthatóságának kérdése már jó ideje foglalkoztatja a közgazdászokat – leginkább a környezet-gazdaságtan és az ökológiai közgazdaságtan képviselőit. Tanulmányunkban egy olyan új, nemnövekedésnek* (*degrowth*) nevezett irányzatot mutatunk be, amely szerint a gazdasági növekedés egyrészt környezeti oldalról hosszú távon nem fenntartható, másrészt pedig társadalmi oldalról nem is feltétlenül kívánatos. Így korunk környezeti, társadalmi és gazdasági problémáira nem a gazdasági növekedés fokozása a megoldás, hanem egy új, ténylegesen ökológiailag fenntartható és igazságosabb társadalmi-gazdasági berendezkedés, amely nem a gazdaság méretének folyamatos növekedésére épül. Az irányzat közgazdaságtani előzményeinek és gondolkörének vázolása után megpróbáljuk elhelyezni e megközelítést napjaink fenntarthatósággal foglalkozó gondolati paradigmái között. Következtetésünk, hogy a nemnövekedés koncepciója még nem kiforrott, mondandóját számtalan bizonytalanság és megválaszolatlan kérdések sokasága övezi. Leginkább talán egy olyan újszerű megközelítésnek tekinthető, amely strukturált módon rávilágíthat számos olyan vitás kérdésre, amelyeket a hagyományos fenntarthatósági gondolkodás nem képes érdemben megválaszolni.

Journal of Economics Literature (JEL) kód: O40, O44, Q01.

A gazdasági növekedés fenntarthatóságának kérdése már jó ideje, legalább a Római Klub 1972-es jelentése (*Meadows és szerzőtársai* [1972]) óta foglalkoztatja a tudományos közéletet, köztük a közgazdaságtan képviselőit. A kérdéssel kapcsolatban mára a közgazdaságtanban is jelentős ismeretanyag halmozódott fel, leginkább a környezet-gazdaságtani és az ökológiai közgazdaságtani szakirodalomban – az Ecological

* A cikkben szereplő „nemennövekedés” (*degrowth*) kifejezést a szerzők kívánsága szerint nem változtattuk meg, és nem is alkalmaztuk az MTA Magyar Nyelvi Bizottság szerinti különírási szabályt. Az általuk használt terminológiát egy szűk szakmai kör vezette be. Lapunk inkább támogatja a nulla növekedés, a növekedés/bővülés visszafogása, lefékezése, továbbá a növekedéstől mentes, a növekedés nélküli gazdaság stb. kifejezéseket. (A szerk.)

Dombi Judit, a Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskolájának doktorandusz-hallgatója (e-mail: judit.dombi@eco.u-szeged.hu).

Málovics György PhD, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpontjának egyetemi docense (e-mail: malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu).

Economics hasábjain e vitába olyan „nagy nevek” is beszálltak, mint Joseph Stiglitz vagy Robert Solow (Stiglitz [1997], Solow [1997]).

Tanulmányunkban egy olyan megközelítést, a *nemnövekedés (degrowth)* irányzatát mutatjuk be, amely szerint a gazdasági növekedés egyrészt környezeti oldalról hosszú távon nem fenntartható, másrészt pedig társadalmi oldalról nem is feltétlenül kívánatos. Így korunk környezeti, társadalmi és gazdasági problémáira nem a még nagyobb fokú gazdasági növekedés a megoldás, hanem éppen ellenkezőleg: egy új, ténylegesen ökológiailag fenntartható és igazságosabb társadalmi-gazdasági berendezkedés, amely nem épül a gazdaság méretének folyamatos növekedésére.

A témakör kutatói a több mint húsz éve tartó fenntarthatósági vitához járulnak hozzá radikális elképzeléseikkel, a főáramú gondolkodással szemben erős kritikát fogalmaznak meg. Jelen tanulmányban az a célunk, hogy aktuális képet adjunk arról, hol tart a nemnövekedéssel kapcsolatos tudományos gondolkodás, és hogy ennek milyen közgazdaságtannal összefüggő vetületei vannak. Ehhez először röviden kitérünk a környezet-gazdaságban és az ökológiai közgazdaságtanban megjelenő, a gazdasági növekedés fenntarthatóságával kapcsolatos vitára, majd bemutatjuk a koncepció lényegét, elhelyezve azt a fenntarthatósági gondolkodásmódok viszonyrendszerében. Végül kitérünk a nemnövekedésre épülő társadalmi-gazdasági berendezkedés eszköztárára, valamint kritikai módon értékeljük a szóban forgó tudományos gondolkodás jelenlegi állását.

Az irányzat „előzményei” a közgazdaságtani szakirodalomban

A közgazdaságtani szakirodalomban is felmerült 1. a gazdasági növekedés fenntarthatóságának és 2. a gazdasági növekedés és a jóllét kapcsolatának a kérdése.

A gazdasági növekedés fenntarthatóságának megkérdőjeleződése

Fenntartható gazdasági növekedésen jellemzően az egy főre jutó gazdasági teljesítmény (GDP/fő vagy GNP/fő) növelésének hosszú időtávon (amíg világ a világ) át tartó folytathatóságát értjük (Erdős [2004], Málovics–Bajmócy [2009]). A szakirodalomban azzal kapcsolatban, hogy létezik-e egyáltalán ilyen, az 1970-es évek óta egyre komolyabb vita van. A közgazdaságtanban e vita leginkább a környezet-gazdaságtanhoz és az ökológiai közgazdaságtanhoz kapcsolódik. Míg a környezet-gazdaságtan „megengedőbb” a gazdasági növekedés fenntarthatóságával kapcsolatban, számos ökológiai közgazdász megkérdőjelezi a gazdasági növekedés fenntarthatóságát (Málovics–Bajmócy [2009]) – sőt talán nem túlzás azt állítani, hogy az ökológiai közgazdaságtan olyan szerzők munkásságából fejlődött ki, akiknek főbb művei éppen a gazdasági növekedés fenntarthatóságának megkérdőjelezésével (Boulding [1966], Georgescu-Roegen [1971], Daly [1973], Schumacher [1991]) és alternatívák kidolgozásával foglalkoznak – legyen szó Schumacher „köztes technológia” fogalmáról, Boulding „úrhajó-

gazdaságtanáról”, Georgescu-Roegen biofizikai közgazdasági programjáról vagy Daly megállapodott gazdaságáról.

E szerzők és műveik a nemnövekedésnek nevezett irányzat előzményeinek is tekinthetők, leginkább *Daly*, aki elsőként dolgozott ki olyan gazdasági modellt, amely elméletileg növekedés (egészen pontosan a gazdaság átmenő áramának – *throughput* – növekedése) nélkül képes növekvő jólétet biztosítani *Daly* [1973].¹ Míg az állandósult állapotú (*steady state*) gazdaság célként fogalmazható meg, a nemnövekedés az ehhez vezető út lehetne (*Kerschner* [2010]). Bár a két elmélet több ponton (például a népességszám korlátozásának a kérdése, az átmeneti gazdasági növekedéshez való viszony) ellentmond egymásnak, alapvető mondanivalójuk ugyanaz: létre kell hozni egy nem növekvő gazdasági berendezkedést, különben a környezet tönkretétele és a társadalmi katasztrófa elkerülhetetlen.

Napjainkban a gazdasági növekedés fenntarthatóságával kapcsolatos vita alapvetően két kérdés körül folyik.

1. A technológiai változás képes lesz-e a természeti környezet ember általi gyors ütemű és nagy léptékű megváltoztatásából fakadó alkalmazkodási kihívásokra választ adni – azaz helyettesíteni a csökkenő természeti tőkét. A technooptimista álláspont szerint e helyettesítés be fog következni, míg a technoszeptikus álláspont szerint nem – így előbbi optimista, utóbbi pedig pesszimista a gazdasági növekedés fenntarthatóságát illetően. E vita tulajdonképpen nem más, mint a nemzetközi és hazai szakirodalom által is alaposan tárgyalt gyenge/erős fenntarthatósági vita (*Schaltegger–Burritt* [2005], *Kerekes* [2006], *Fleischer* [2006], *Bulla–Tamás* [2006], *Málovics* [2007], *Málovics–Bajmócy* [2009]).

A másik terület, amely mentén e vita folyik és amely napjainkban is empirikus kutatások tárgya, az úgynvezett környezeti Kuznets-görbe hipotézis (*Arrow és szerzőtársai* [2005], *Stern* [2004], *Dinda* [2004], *Kaika–Zervas* [2013]). Ennek értelmében a gazdasági fejlődés kezdetén a gazdasági növekedés egyre jobban terheli a környezetet, egy bizonyos fejlettségi szint (amit különböző tanulmányok egy főre jutó 4-5 ezer dollár GNP nagyságrendben határoznak meg vásárlóerő-paritáson) felett azonban a gazdasági növekedés nemhogy környezetileg káros, hanem éppen ellenkezőleg, még csökkenti is az egy főre jutó (és így az abszolút) környezetterhelést. Ennek a hipotézis képviselői szerint több oka van.

1. A jövedelem (fogyasztás) és a környezetszennyezés növekedésével megnő a tiszta környezet határhaszna a fogyasztás határhasznához képest, ami növeli a környezettudatosság mértékét, ez pedig környezettudatos (azaz a korábbinál alacsonyabb környezetterhelésű) fogyasztásban, illetve környezetbarát állampolgári magatartásban és így környezetbarát/környezetvédő jogi szabályozásban ölt testet.

2. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan folyó technológiai fejlődéssel nő az ökohatékonyság, és így a termelés környezeti hatása csökken.

3. Végül a gazdasági fejlődéssel bekövetkező gazdasági szerkezetátalakulás – a szolgáltatási (harmadlagos) szektor térnyerése – makroszinten úgynevezett demate-

¹ A jólét (*well-being*) az ember tág értelemben vett jól levésére vonatkozik, az életminőség (*quality of life*) fogalmának feleltethető meg (*Stiglitz és szerzőtársai* [2009]). Ezzel szemben a jólét (*welfare*) ennél szűkebb terminus, amelyet haszonelvű keretben használnak a preferenciák kielégítésére (*Hausman–McPherson* [1997]), általában az anyagi fogyasztási lehetőségeket értve rajta.

rializációt eredményez, azaz csökkenti a gazdálkodás anyag- és energiaigényét – és így a környezetterhelést.

A környezeti Kuznets-görbe hipotézis azonban nem tekinthető általánosan elfogadott elméletnek a szakirodalomban, annak érvényességét sok kutató – első-sorban ökológiai közgazdászok (Arrow és szerzőtársai [2005], Stern [2004], Dinda [2004], Kaika-Zervas [2013]) – a következők miatt megkérdőjelezi.

– Könnyen belátható, hogy a környezettudatosság növekedése, a környezetbarát attitűdök/szándékok nem azonosak a környezetbarát fogyasztással, a fogyasztás környezeti hatásának csökkenésével. Kutatások szerint az egyének fogyasztásának környezeti hatását leginkább a jövedelem befolyásolja: a nagyobb jövedelem magasabb fogyasztási és környezetterhelési szintet jelent. A szakirodalomban ennek kapcsán ismert az úgynevezett tudatosság–magatartás-rés, illetve újabban a magatartás–hatás-rés (Csutora [2012]).

– A környezeti Kuznets-görbe meglétét eddig meggyőzően csak egyes rövid időtávon és kisebb földrajzi léptékben (például lokálisan) ható szennyezők esetében mutatták ki. Ugyanakkor napjaink globális környezeti problémáit (Rakonczai [2008]) jellemzően hosszú távon és globálisan ható szennyezők (például szén-dioxid) okozzák. Már csak a szabad hozzáférés kapcsán jelentkező kooperációs nehézségek miatt is könnyebb megteremteni a kooperációt a rövid távon lokálisan ható szennyezők és környezeti problémák, mint a hosszabb távon ható globális szennyezők és globális problémák esetében (Dietz és szerzőtársai [2003], Ostrom és szerzőtársai [1999]).

– Ugyanígy nem mutatható ki a környezeti Kuznets-görbe megléte integrált (azaz nemcsak egy-egy fajta szennyezést, hanem valahogyan a teljes környezetterhelést mérni szándékozó) környezetterhelési mutatók esetén – mint például az ökológiai lábnyom, az összes energiafelhasználás, HANPP stb.

– A környezeti Kuznets-görbe nem mond semmit a természeti erőforrások állapotáról, az ökoszisztémák rezilienciájáról, ellenálló képességéről. Márpedig a gazdasági növekedés fenntarthatósága kapcsán ez az, ami igazán fontos, és ami nem feleltethető meg a környezetterhelés szintjének – bár nem független attól. (Felhalmozódó szennyezések esetében a természeti környezetben például hiába csökken a kibocsátás, a terhelés szintje tovább nő.)

– A kritikai szakirodalom szintén megkérdőjelezi, hogy a gazdasági fejlődéssel (növekedéssel) ténylegesen bekövetkezik-e bármiféle dematerializáció. Empirikus kutatások (Rothman [1998]) alapján ugyanis egyértelmű, hogy a szolgáltatási (harmadlagos) szektor növekvő súlya nem a nyersanyag-kitermelés (elsődleges) és feldolgozóipari (másodlagos) szektor abszolút értelemben vett csökkenésének köszönhető, csupán annak, hogy előbbi növekedési üteme gyorsabb az utóbbiakénál. Azaz a gazdaság növekedésével a fogyasztás mindegyik szektorban növekszik, csak a szolgáltatások estében a többenél (lényegesen) gyorsabban. Ráadásul néhány szolgáltatásnak (például repülés) kifejezetten nagy környezeti hatása van.

– A szakirodalom azt is megkérdőjelezi, hogy ökohatékonyságot növelő technológiai változás valóban megkíméli-e a környezetet, az ökohatékonyság növekedése ténylegesen csökketi-e az abszolút környezetterhelést. Ennek oka az úgynevezett visszapattnó

hatás (*Bajmócy-Málovics* [2011]), aminek a lényege, hogy az ökohatékonyság növekedéséből származó megtakarítást a gazdasági szereplők elköltik olyan tevékenységekre, amelyek szintén hatnak a környezetre, így az ebből származó nyereség egy részét „visszaveszik”, sőt, paradox módon, az ökohatékonyság növekedése még akár fokozhatja is a környezetterhelést.

– Végül kritikus kérdés, hogy mi lesz azokkal a szegény országokkal, amelyek esetében az egy főre jutó jövedelem nem éri el azt a szintet, ahonnan a környezeti Kuznets-görbe hipotézise értelmében már csökkenti környezetterhelést (*Arrow és szerzőtársai* [2005]), azaz a gazdasági növekedés még a környezeti Kuznets-görbe rendszerében is növekvő környezetterheléssel jár. Mi van, ha ezek az országok hamarabb teszik tönkre környezetüket és lehetetlenül el gazdasági növekedésük, mint-hogy e növekedés környezetbaráttá válhatna?

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy jelenlegi tudásunk szerint nem bizonyítható, hogy a gazdasági növekedés csökkentené a természeti környezetre nehezedő nyomást, sőt inkább ennek ellenkezője tűnik igaznak. Ennek következtében gazdálkodásunk egyre nagyobb mértékben megváltoztatja a bioszférát, ami egyre komolyabb alkalmazkodási kényszert szülhet. Azt pedig, hogy a technológia ezen alkalmazkodásban milyen szerepet fog játszani, tudományos és társadalmi viták középpontjában álló, jövőre vonatkozó kérdés. A nemnövekedés képviselői² megkérdőjelezik a technooptimista hozzáállást és így a gazdasági növekedés fenntarthatóságát – amiből már egyenesen következik az, hogy keresni kell az utat egy nem növekvő társadalmi-gazdasági berendezkedés irányába.

A gazdasági növekedés és a jóllét kapcsolata

Az elmúlt évtizedekben nemcsak a gazdasági növekedés fenntarthatósága kérdőjeleződött meg a közgazdaságtanban, hanem a gazdaságpszichológia és a jóléti közgazdaságtan eredményei alapján egyre inkább nyilvánvaló, hogy a jóllét nem azonosítható a gazdasági teljesítménnyel/annak főbb mutatóival (egy főre jutó GDP/GNP).

Mára legalább két olyan, a közgazdaságtanhoz szorosan kapcsolódó jóléti elmélet van, amelyek mellett hogy jelzik, a jóllét nem azonosítható a gazdasági teljesítménnyel, azt bizonyítják, hogy a jövedelem határhaszna csökkenő – azaz a gazdasági növekedés által okozott jóllétnövekmény csökkenő, egy szint felett akár negatívvá is válhat (*Stiglitz és szerzőtársai* [2009]).

Az első ilyen a szubjektív jólléten (*subjective well-being*) alapuló megközelítés, amely az intenzív nemzetközi kutatások mellett (*Kahneman–Krueger* [2006], *Layard* [2007], *Easterlin* [1995]) a hazai közgazdaságtani szakirodalomban is megjelenik (*Hajdú–Hajdú* [2011], *Kocsis* [2010], *Lelkes* [2003], *Molnár–Kapitány* [2006]). Bár az

² Akárcsak a legtöbb ökológiai közgazdász, ilyen értelemben a közgazdaságtani irányzatok közül a nemnövekedés megközelítése az ökológiai közgazdaságtanhoz áll közel – erről később még részletesebben is írunk.

anyagi helyzet és a szubjektív jóllét kapcsolatát vizsgáló kutatások semmi esetre sem konklúzívak (lévén az eredményeket a módszertan, a kiválasztott minta stb. befolyásolják), azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy:

- a jövedelem határhaszna csökkenő – azaz a növekvő jövedelem egyre kisebb mértékben növeli a szubjektív jóllétet,
- az emberek szubjektív jóllétét számtalan, a jövedelmen kívüli tényező is befolyásolja, és
- nagyon különböző jövedelmi helyzetben lévő országok/régiók lehetnek kifejezetten hasonló helyzetben a szubjektív jóllét szempontjából (lásd például *Helliwell és szerzőtársai* [2013]).

A másik ilyen megközelítés Amartya Sen képességszemlélete (*Sen* [2003]), amely az elmúlt évtizedekben nagy hatással volt a jóléti közgazdaságtani gondolkodásra – hazánkban a közgazdászok közül elsősorban *Pataki* [1998], illetve *Bajmócy–Gébert* [2014a], [2014b] munkásságában jelenik meg. Ezen elmélet szintén hangsúlyozza, hogy a jövedelem csak eszköz értékes tevékenységek elérésére, és az emberek szubjektív jóllétét számtalan, a jövedelmen kívüli tényező is befolyásolja.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy napjainkra a közgazdaságtanban is 1. felmerül, hogy környezeti oldalról fenntartható-e a gazdasági növekedés, illetve 2. egyre nyilvánvalóbb, hogy a jövedelem határhaszna csökkenő, egy szint felett akár negatívvá is válhat, és a szubjektív jóllétet a jövedelmen kívül számtalan más tényező is befolyásolja. Bár csak részben az idevágó közgazdaságtanhoz kapcsolódó tudásból kiindulva, de tulajdonképpen e problémákra próbál meg választ adni a nemnövekedés (*degrowth*) irányzata.

Az irányzat lényege, a megközelítés története

A nemnövekedés gondolata tehát a folyamatos gazdasági növekedés által okozott kihívásokra adott válaszként jelent meg alternatív gondolkodási irányként. Ennek megfelelően célja egy igazságosabb társadalomba és élhetőbb környezetbe történő átmenet elősegítése, békés és demokratikus módon (*Latouche* [2011], *Martínez-Alier és szerzőtársai* [2010]). A *degrowth* kifejezés jelentését több oldalról is meg lehet közelíteni, annak három fő értelmezését – szlogen, mozgalom, tudományos elmélet – nem lehet élesen elválasztani egymástól, hiszen ezek folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással. Az irányzat jól példázza a „mozgalom által vezetett tudományt”, amikor egy mozgalom által generált tudás az akadémiai irodalomban szilárdul meg (*Demaria és szerzőtársai* [2013] 204. o.). Az aktivista tudás közösségi csoportoktól származó tapasztalati úton keletkezett fogalmakat takar, mint például ökológiai adósság, környezeti igazságosság. Ezeket a fogalmakat a tudomány időről időre átveszi és újradefiniálja. Ennek ellenkezője is megtörténhet, azaz az akadémiai fogalmakat is elkezdheti használni a civil társadalmi aktivizmus.

A nemnövekedés tehát egy *provokatív szlogent* is jelent, amelynek legfőbb mondanivalója, hogy a gazdasági növekedést mint fő társadalmi célt és eszközt meg lehet és meg is kell kérdőjelezni, és fel kellene hagyni az erre épülő, napjainkban domináns

gazdasági gondolkodásmóddal (*Latouche* [2010]).³ Az irányzat képviselői szerint a gazdasági növekedés nemhogy gyógyír a társadalmi és környezeti problémákra, hanem sokkal inkább a probléma maga.

A nemnövekedés programja a 2000-es évek elején indult egy francia civil mozgáslomból. Franciaországban politikai párt (*Parti Pour La Décroissance*) is kapcsolódik hozzá. Az évek elteltével ez a társadalmi és politikai törekvés egyre erősebbé vált/válik, egyre több országban szerveződnek csoportok a nemnövekedés elvei szerint, egyre több az idekapcsolódó konkrét alternatíva.

Az akadémiai világban pedig egyre több konferenciát szerveznek ebben a témakörben, illetve tudományos folyóiratokban is egyre gyakrabban találkozhatunk az irányzattal. 2008-ban Párizsban szervezték meg az első nemzetközi *degrowth* konferenciát (events.it-sudparis.eu/degrowthconference/en), a másodikat 2010-ben Barcelonában (barcelona.degrowth.org), a harmadikat 2012-ben Velencében (www.veneziam2012.it), a negyedik tavaly szeptemberben volt Lipcsében (leipzig.degrowth.org/en). A tengerentúlon pedig 2012-ben Montrealban, Kanadában rendeztek ebben a témában tudományos összejövetelt (montreal.degrowth.org). Az Ecological Economics számtalan cikket közölt a témában, a Society for Ecological Economics világ- és regionális konferenciáin az utóbbi években rendre találunk *degrowth* szekciókat, a Journal of Cleaner Production pedig 2010-ben különszámot szánt a témakörre. Ezenkívül e területnek létezik folyóirata (*La Décroissance, le journal de la joie de vivre*) és weboldala (www.degrowth.org) is (*Demaria és szerzőtársai* [2013]).

A nemnövekedés mint fenntarthatósági megközelítés

Tehát itt egy olyan megközelítést tárgyalunk, amely mintegy ellenpontot próbál képezni a mai főáramú, gazdaságinövekedés-centrikus közgazdasági gondolkodásmóddal szemben.

Manapság a nemzetgazdaságok, modern emberi társadalmak a szerint az elv szerint működnek, hogy a növekedés kívánatos, sőt alapvetően szükséges feltétele a társadalmi jólét megteremtésének. Súlyos problémákat okoz, ha a növekedés mértéke csökken, esetleg teljesen leáll (például recessziók idején) (*Tokic* [2012]). A növekedés-orientált piacgazdaságok felkészületlenek arra, hogy miként kell „nemnövekedni”, ilyenkor összeomlanak (*Kallis és szerzőtársai* [2012]). Csökken a GDP, nő a munkanélküliség, gyengül a fizetőeszköz, bizonytalanok a beruházások, nő az államadóság, nő a kivándorlók aránya stb.

Ezt belátván, az irányzat lényege természetesen nem az, hogy a jelenlegi, gazdasági növekedésre épülő berendezkedésben pártolnák a nemnövekedést, hanem e rendszer teljes átstrukturálása (*Latouche* [2011]) – egy olyan társadalmi és gazdasági berendezkedés, ahol a termelés és a fogyasztás folyamatos növekedése nélkül

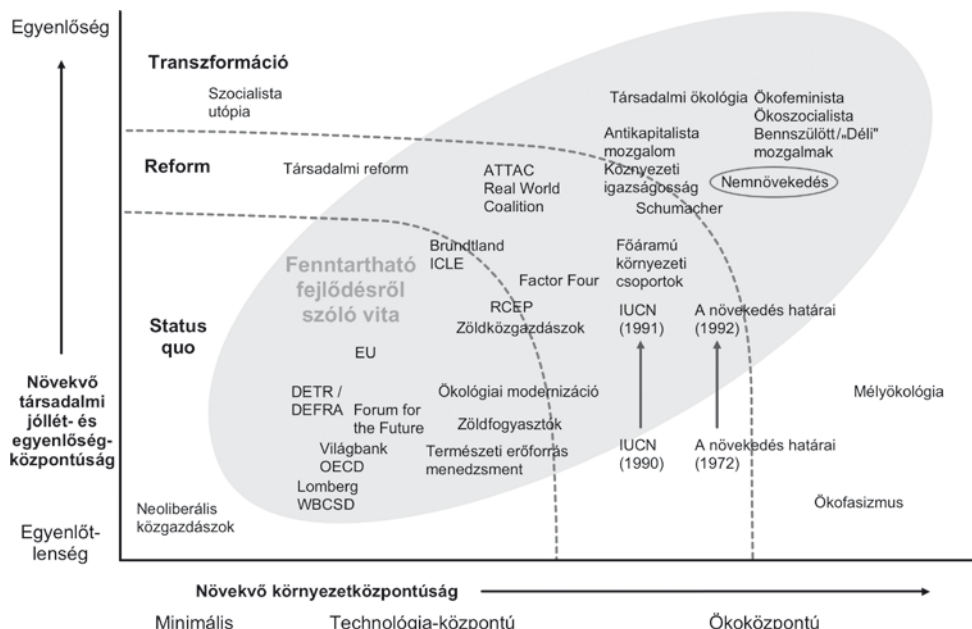
³ A francia eredetű névadó *décroissance* szó akár angol, akár magyar fordítása nem mutat rá a legpontosabban az eredeti kifejezés jelentésére. Szigorúan véve talán az *anövekedés* – az ateizmus szó mintájára – jobban kifejezné a folyamatos növekedésben való hit kétségbevonását (*Latouche* [2010]).

valószínűleg a nagyobb jóllét, amellyel párhuzamosan így a környezeti terhelés is jelentősen csökken.

Az irányzat tehát tulajdonképpen egy fenntarthatósági gondolkodásmód. Az 1. ábra függőleges tengelyén látjuk, hogy adott fenntarthatósági vonatkozású elmélet mennyire tartja fontosnak a társadalmi jóllétet és az egyenlőséget, a vízszintes pedig azt, hogy mekkora hangsúlyt helyeznek a környezeti kérdésekre.

1. ábra

A fenntartható fejlődésről szóló nézetek tipizálása

Forrás: Hopwood és szerzőtársai [2005] alapján saját szerkesztés.

E két dimenzió alapján az 1. ábra aszerint csoportosítja a különböző irányzatokat, hogy az adott elmélet milyen változtatásokat tart szükségesnek a fenntartható fejlődés megvalósításához. Az ábra három tartományt különböztet meg: *status quo*, reformista és transzformista. A *status quo* álláspont szerint a fenntartható fejlődés elérhető a jelenlegi gazdasági struktúrában. A reformista nézet szükségesnek tart bizonyos fokozatos változtatásokat, de mindezt anélkül, hogy a jelenlegi berendezkedést alapvetően megváltoztatnák. A transzformista nézőpont szerint pedig a problémák gyökerei a fennálló gazdasági és hatalmi struktúrákban rejlenek, ezért radikális változtatásokra van szükség. Ha ezek alapján helyeznénk el a nemnövekedés (*degrowth*) elméletét ezen az ábrán, az a jobb felső a transzformista csoportba kerülne, mivel ezen elmélet fő kritikája a jelenlegi gazdasági berendezkedés ellen irányul, illetve a társadalmi és a környezeti problémákra is igen érzékeny.

A nemnövekedés elképzelése meglehetősen kritikus a fenntartható fejlődés fogalmának főáramú (technooptimista, gyenge fenntarthatósági elméleten alapuló)

megközelítésével szemben. Több évtizeddel a fenntartható fejlődés diskurzus megkezdődése után úgy tűnik, az emberi társadalmak még mindig képtelenek a fenntarthatóságot szolgáló átfogó megoldások gyakorlatba való átültetésére – emiatt a környezeti problémáink nemhogy enyhülnének, de legtöbbjük tovább súlyosbodik. Ennek oka sokféle lehet, például:

- a fenntarthatósági diskurzust a *status quo* szerinti érdekek eltorzíthatják (Springett [2003], Kallio [2007]);
- a fogyasztói szándékok, cselekvések és hatásaik között rés húzódhat meg (Csutora [2012]);
- a fenntarthatóság radikálisabb megközelítései (amelyek például az egyéntől a fogyasztás csökkentését kívánják meg) túlságosan nagy változást követelnének meg a jelenlegi gondolkodásmódhoz, társadalmi berendezkedéshez képest, illetve rövidebb távon a jelenlegi rendszerben nyilvánvalóan számtalan szereplőnek okoznának jóléti veszteséget (Gould és szerzőtársai [2008]).

Az irányzat fő kritikája tehát a nyugati értelemben vett „fejlődés” fogalma és annak hegemoniája ellen irányul, és emiatt nem is az úgynevezett zöldnövekedés vagy zöldgazdaság a cél (Demaria és szerzőtársai [2013]). Ráadásul a fenntartható fejlődés kifejezés mára sokak szerint elhasználódott (Kiss [2011]), sokszor egyszerű marketingfogásként, zöldre festésként alkalmazzák. A jelenleg uralkodó fenntarthatósági paradigma még mindig a *több* fogyasztást jutalmazza a *jobb* helyett. Jellemzően a mennyiséget választjuk a minőséggel szemben, a versenyt az együttműködéssel szemben, a magántulajdont a közös tulajdonnal szemben, illetve a mesterségeset a természetessel szemben (Martínez-Alier és szerzőtársai. [2010]). Az irányzat képviselői szerint ezért fontos, hogy a *fenntartható fejlődés fogalmát helyettesítsük a fenntartható nemnövekedéssel*.

Bár az elmondottak miatt mi a szóban forgó megközelítést a transzformista fenntarthatósági megközelítések közé soroljuk, a téma tudományos szakirodalma nem egységes, a megközelítés nem tekinthető kiforrott paradigmának – erről később részletesebben is írunk. Így az irányzattal kapcsolatban megjelennek olyan gondolatok is, amelyek az 1. ábra tipológiája szerint inkább a reformista álláspontok közé tartoznak.

Ezek az irányzat kapitalizmushoz való viszonyával kapcsolatosak – amivel a legtöbb szerző/tanulmány nem is foglalkozik, holott például a környezetszociológiai szakirodalomban jól ismert a kapitalista gazdasági berendezkedésbe kódolt növekedési kényszer, amit a termelés taposómalmának (*treadmill of production*) nevezett elmélet ír le (Gould és szerzőtársai [2008], Schnaiberg és szerzőtársai [2002]). Vita itt csak a folyamatosan növekvő kapitalizmus „zöldíthetőségén”, környezeti-leg fenntarthatóvá tételén van, emellett érvelnek az úgynevezett ökomodernizációs megközelítés képviselői (Buttel [2000], Mol–Spaargarten [2000], Mol [2010]), ugyanakkor az ő elméletük komoly kritikát kap (York–Rosa [2003]). Ez a kérdés – zöldíthető-e a kapitalizmus – azonban a szóban forgó irányzat esetében explicit módon fel sem merül, ugyanis ennek egyik alaptétele, hogy a gazdasági növekedés hosszabb távon fenntarthatatlan – így itt a kérdés: létezhet-e nemnövekedés a kapitalizmusban, amelyben a magántulajdon és a piaci tranzakciók uralkodnak, illetve ahol a

tőkének és annak felhalmozásának szerepe meghatározó, és a cél a folyamatos profit- és pénzszerzés, amelynek szabadsága már-már megkérdőjelezhetetlen (*Kallis és szerzőtársai* [2012], *Lawn* [2011], *Trainer* [2012]).

Az idevágó szakirodalomban mégis csak néhány szerző veti fel ezt a kérdést (*Foster* [2011], *Griethuysen* [2010], *Kallis és szerzőtársai* [2012], *Trainer* [2012], *Victor* [2010]). Mondandójuk lényege, hogy a kapitalista fejlődési modell egyik alappillére, a tulajdon, jogosultságot ad – többek között – a hitelnyújtáshoz és hitelfelvételhez. Ennek segítségével a gazdasági szereplők kiterjeszthetik tevékenységüket vagy beruházhatnak újabba, amivel egy kumulatív folyamatként még több tulajdonra, illetve magasabb státusra lehet szert tenni (*Griethuysen* [2010]). Ez a folyamat azonban nemcsak megengedi a növekedést, hanem ki is kényszeríti, hiszen a hiteleket a kamatokkal együtt időben vissza kell tudni fizetni – azaz a kapitalista gazdasági berendezkedés magában hordozza a folyamatos gazdasági növekedést mint törekvést.

Ezen a ponton a problémák természetesen összekapcsolódnak a pénzrendszer problémáival. Azokat az adósokat, akik a törlesztésre nem képesek, a tulajdonalapú gazdaság kilöki magából. Azzal, hogy a hitelezők kiválasztják a finanszírozandó tevékenységeket, megadják az impulzust a kapitalista gazdasági rendszer további terjeszkedésének, így az innovációk is profitvezéreltek. A folyamat útfüggő, magában hordozza ezt a fejlődési útvonalat, ahol nincs belső korlátozó tényező, és ami bezáródni látszik, mert az általa okozott problémákat nem képes kezelni.

A korlátozásnak kívülről kell érkeznie, be kellene avatkozni ebbe a folyamatba, újra kellene definiálni a gazdasági rendszer jogi és pénzügyi határait (*Griethuysen* [2010]). Ezzel párhuzamosan az ehhez szorosan kapcsolódó fogyasztói társadalom alapjait is újra kell gondolni annak fenntarthatatlansága, igazságtalansága, illetve a társadalmi kohézióra és a minőségi életre való romboló hatása miatt, hogy egy élvezhető úgynevezett egyszerűbb úton haladhasson (*Trainer* [2012] 590. o.).

Mindezek alapján egy ökokompatibilis kapitalista rendszer a gyakorlatban nem tűnik reálisnak (*Foster* [2011]). A gazdasági növekedés viszont a környezet pusztulásának fő oka, a környezet kapacitását pedig nem tudjuk növelni, és nem is tudjuk korlátlanul helyettesíteni – ezt nevezzük *erős fenntarthatósági* elméletnek. Egy deakkumulációs folyamat beindítása szükséges, megállítva a tőke korlátok nélküli koncentrációját. Ennek eszköze lehet többek szerint a gazdálkodás és a tulajdonviszonyok demokratizálása (*Boillat és szerzőtársai* [2012], *Deriu* [2012], *Griethuysen* [2012], *Bonaiuti* [2012]), illetve általában a deliberatív demokratikus intézmények erősítése – ez utóbbi gondolat szintén erőteljesen megjelenik az ökológiai közgazdaságtan szakirodalmában is (*Málovics–Bajmócy* [2009]).

Lawn [2011] szerint ugyanakkor a kapitalista rendszer elsősorban az intézményi kereteitől függ, ami formálja és támogatja azt, ezért sokféle változata elképzelhető. Újratervezéssel egy zöld-, dematerializált kapitalizmus kialakítása lehetséges, amellyel a megállapodott szint elérhető. Ezen a szinten is megvalósulhat egy egészséges mértékű profitszerzés, amely a zökkenőmentes foglalkoztatáshoz is hozzájárul. A kormány újrahatározva a gazdaság jogi határait, képes lehet a piaci túlkapásokból származó károk megelőzésére vagy korlátozására. A szerző szerint létezhet kapitalizmus gazdasági növekedés nélkül, ugyanis a növekedés

nem azonos a profitszerzéssel. Sőt egy adott szinten megállapodott kapitalizmust tartja a legmegfelelőbbnek, hogy a leginkább demokratikus módon legyen elérhető a fenntartható fejlődés.

A nemnövekedés irányzatának története

Ezen irányzat kialakulására alapvetően két gondolkodási irány volt hatással. Az egyik a gazdasági növekedés *környezeti szempontú* kritikája, a másik pedig a gazdasági növekedés és modernizáció társadalmi hatásait taglaló *társadalomkritika* (Liegey és szerzőtársai [2013]).

Környezeti oldalról az irányzathoz kapcsolódó tudományos kutatások atyjának Nicholas Georgescu-Roegen tekintik (Grinevald [2008], Flipo [2008], Kerschner [2010] Martínez-Alier és szerzőtársai. [2010], Levallois [2010]). Georgescu-Roegen témánk szempontjából alapvető gondolata, hogy az entrópia törvényét a gazdasági folyamatok elemzéséhez is fel kell használni (Pataki [2002b]). E szerint figyelembe kell venni minden gazdasági tevékenység, rendszer, illetve technológia biológiai, fizikai korlátait. A gazdaság határozottan a környezetével kapcsolatba lépő, nyitott rendszer, ami alacsony entrópiájú, értékes inputokat használ fel, míg az output magas entrópiájú és értéktelen, így a cél az átmenő áram (throughput) csökkentése (Pataki [2002a], [2002b]).

Szintén jelentős a hatása A növekedés határai című műnek, illetve ennek harminc év után újragondolt változatának (Meadows és szerzőtársai [1972], [2005]), amelyben a szerzők megkérdőjelezték a főáramú közgazdaságtan gyakorlatilag mindegynekfelett álló alapcéljának, azaz a GDP növelésének a fenntarthatóságát és értelmét (Griethuysen [2010], Levallois [2010]).

Társadalomkritikai oldalról a nemnövekedés eszméire nagy hatással voltak többek között Ivan Illich írásai a társas együttéléstről, Jacques Ellul és Bernard Charbonneau modernitáskritikája, André Gorz kapitalizmuskritikája, Cornelius Castoriadis demokráciaelemzései és autonómiakoncepciója, Ernst Schumacher A kicsi szép című műve (Schumacher [1991]), Majid Rahnema a szegénység és a nyomor közötti különbséget elemző munkái, illetve Gandhi önkéntes egyszerűsége és erőszakmentes gondolkodásmódja (Liegey és szerzőtársai. [2013]).

A *degrowth* elnevezés, illetve az irányzat 21. századi megalapozása erősen kötődik Serge Latouche munkásságához, aki az irányzat kapcsán nyolc vezérelvre támaszkodik (ahogy Latouche [2011] hívja, a „8R angyal köre”).

1. *Értékrendcsere* (reevaluate): az igazságosság, felelősség, szolidaritás, intellektuális élet, demokrácia értékeinek előtérbe helyezése, az *értékrend megújítása*.

2. *Fogalmikeret-váltás* (re-conceptualize): alapvető fogalmak újradefiniálása, mint például szegénység és gazdagság, szűkösség és bőség. Például ha valakinek nincs saját személygépkocsija, nem feltétlenül kell szegénynek nevezni.

3. *Átstrukturálás* (restructure): a termelésnek és a társadalmi kapcsolatoknak követniük kellene az első vezérelvet, az értékrendcserét.

4. *Újraelosztás (redistribute)*: a javakhoz és a természeti örökséghez való hozzáférést újra kellene strukturálni globális, társadalmi intra- és intergenerációs szinten, hogy igazságosabb legyen az elosztás.

5. *Visszatérés a lokálishoz (re-localize)*: relokalizáció, azaz a helyi döntéshozatal, a helyi igények előtérbe hozása, amelyeket helyi termelésből elégítenek ki, és amelyekért helyi pénzekkel fizetnének. A helyi kultúrát és politikai életet erősíteni kell, a döntésekben való részvételt minél jobban lehetővé kell tenni. Egy-egy térség számára az egész mozgalom egyfajta identitástudat kialakulását segíthetné elő. Ez a relokalizációs vezérelv, a közösségben való hit az egyik legerősebb, a további kutatásokat is jelentősen befolyásolja.

6. *Csökkentés (reduce)*: a termelés és a fogyasztás csökkentése globális szinten, továbbá a kockázatok, szállítási, munkaórák csökkentése. Természetesen a kevesebb fogyasztás nem az aszketizmus szintjét jelenti, és nem is azokra vonatkozik, akik a létminimumon vagy az alatt élnek. Magának a társadalomnak kellene meghatározni azt, hogy mi az, amit elégnek nevezhetünk.

7. *Újrafeldolgozás (recycle)*: minél több hulladék minél jobb feldolgozása, azaz az anyagok minél környezettudatosabb körforgásáról, minél inkább környezetbarát technológiák alkalmazásáról van szó a nyersanyag–késztermék–hulladék–nyersanyag stb. folyamatban.

8. *Újrahasznosítás (reuse)*: a lényeg a termékek életciklusának kitolása, a minél hosszabb élettartam biztosítása. A termékeket tovább kell használni vagy az eredeti funkciójuknak megfelelően, vagy egy új szerint.

Latouche [2011] szerint az egész program lehetséges eredményei többek között a következők lennének: a környezet védelme, nagyobb jóllét, kisebb munkanélküliség, kevesebb stressz, átláthatóbb termelési láncok, a függőség enyhülése a multinacionális vállalatoktól, növekvő biztonság mindenféle értelemben, a demokratikus attitűd és a döntésekben való részvétel megerősödése, lehetőségek a harmadik világ számára. A megvalósítást először az élelmiszer-ellátás területén lehetne elkezdni, majd később ki lehetne terjeszteni egy átfogóbb gazdasági és pénzügyi önfenntartásra is.

A nemnövekedés szintjei és eszközei

A nemnövekedési modellben elemzett és szorgalmazott változások napjainkban is zajlanak – hol a *degrowth* jegyében, hol attól teljesen függetlenül.⁴ Több kis léptékű kísérletet, módszert, eszközt próbálnak alkalmazni a társadalmi mozgalmak (Amate-De Molina [2013], Cattane-Gavalda [2010]). A megvalósításhoz szükséges lépéseket négy

⁴ Seyfang-Longhurst [2013] a helyi (közösségi) pénzekkel – amely egy, a *degrowth* által is szorgalmazott eszköz lehet az átmenet során – kapcsolatos eddigi talán legátfogóbb kutatásban azt találták, hogy ezek kapcsán a rendszerek létrehozásának és a bevonódásnak a motivációi legalább annyira társadalmi-gazdasági, mint környezeti jellegűek. Ugyanez derült ki a feltétel nélküli alapjövedelem első hazai konferenciáján (<http://www.akutegyesulet.hu/node/62>), ahol a *degrowth* irányzatra a résztvevők elsősorban nem mint nemnövekedési, hanem mint szociálpolitikai eszközre tekintettek.

fő csoportba sorolhatjuk attól függően, hogy a társadalom mely szintjét érintik: egyéni, közösségi, nemzeti, nemzetek feletti (*Liegey és szerzőtársai* [2013]).

EGYÉNI SZINT • A program az egyén szintjén életstílusként, életformaként is vázolható, ahol a résztvevő önként vállalja az egyszerű, fenntartható életmódot. Ez itt nem aszketizmust jelent, és azt sem, hogy nem lehetnek alacsony energiaigényű eszközeink, vagy nem mehetünk nyugodt, kikapcsoló utazásokra (*Kallis és szerzőtársai* [2012]). A program nem a történelem valamely korábbi korszakának visszaállítását jelentené, hanem a „jobbat kevesebből” elv megvalósulását (*Matthey* [2010]). Mivel az irányzat szerint az északi országok lakosai ökológiai értelemben túlfogyasztanak (*Princen* [2005]), az anyagi javakra koncentráló, nyugati civilizációban élőknek sürgősen felelősséget kell vállalniuk fogyasztásuk környezeti terheiért, és csökkenteniük kell azt. Ezt nevezi *Lorek–Fuchs* [2013] erős fenntarthatósági fogyasztási megközelítésnek – szemben az ökohatékonyságra koncentráló *gyenge* fenntarthatósági fogyasztási megközelítéssel, ami a nemnövekedés szempontjából elégtelen.

A termékek és szolgáltatások vásárlása nemcsak funkcionalitásuk miatt történik, hanem szimbolikus tartalmuk miatt is, sőt fogyasztásaink jelentős részét leginkább ez utóbbiak motiválják (*Ropke* [1999]). A szimbolikus fogyasztás segít a társadalmi szerep meghatározásában, az önmeghatározásban, énképalakításban, illetve csoporttudatot hoz létre (*Prónay–Málovics* [2008]). Ez a három igény kielégíthető fenntartható módon is, ami a fogyasztói közösségtudaton, a helyi közösségek életre hívásán és a résztvevők – környezet védelmét is vállaló – énkifejezésén alapszik.

Ezen a ponton válnak meghatározóvá az emberek várákozásai és vágyakozásai, amiben komoly szerepe van annak, hogy *a jelen fogyasztási igényeink legnagyobb részét a marketing generálja* (*Matthey* [2010]). Olyan irányba kell erősíteni a fogyasztói igényeinket, hogy a kevesebb fogyasztást is elegendőnek érezzük.

Ez természetesen nem egyszerű feladat, hiszen a reklámok tagadhatatlan hatásai mellett fogyasztásunk növelését más, szociálpszichológiai, illetve történelmi és szociáltechnológiai faktorok is befolyásolják – mint például az emberi irigység, a társadalmak hierarchikus felépítése, a szokások, rituálék, ünnepek, az álmok, az individualizáció erősödése, bizonyos technikai eszközök (autó, mobiltelefon, televízió) a fogyasztóra nézve szinte kötelezővé válása, a termékek tervezett elavulása, illetve a fogyasztási hitelek rendszere (*Ropke* [1999]). Mindezek azonban nem változtatnak a tényen: az ökológiai értelemben vett túlfogyasztás az ökoszisztéma eltartó képességét fenyegeti, így azt csökkenteni kell.

KÖZÖSSÉGI SZINT • Elsősorban lokális szinten a kisebb csoportok – például lakóközösségek vagy akár városnegyedek, városok – tagjainak *új együttélési formákon* kell dolgozniuk, amelyek termelési és fogyasztási modelljei mintául szolgálhatnak más közösségek vagy akár állami szervezetek számára (*Liegey és szerzőtársai* [2013]). A nemnövekedésben gondolkodók erőteljesen hisznek az alulról jövő (*bottom-up*) kezdeményezésekben. Szerintük alulról szerveződve kell újragondolni például a javakon való megosztozás menetét és az újrahasznosítást (*Schneider* [2008]). Szükség van a helyi életvitel innovatív modelljeire, amelyek elfogadják a

degrowth értékrendszerét, visszautasítva ezzel a jelenlegi kapitalista kultúrát (*Kallis és szerzőtársai* [2012]).

Egy új monetáris rendszer kiépítése szükséges lehet ahhoz, hogy a fenntarthatóság irányába elmozduljon a jelen gazdasági rendszer (*Seyfang–Longhurst* [2013]). Helyi, közösségi pénzek vagy más néven kiegészítő (komplementer) pénzek bevezetésével csökkenthetők a globális pénzügyi válság okozta problémák. Továbbá a helyi pénzek segítségével remélhetően új értelmet nyerne a lokális csererendszer (*Liegey és szerzőtársai* [2013]) – mások (*Dittmer* [2013]) ugyanakkor szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy a helyi pénzek a gyakorlatban hatékony nemnövekedési eszközök lennének.

Lokalizálandó a termelést, érdemes helyi ellátási rendszerek kiépítését szorgalmazni (*Liegey és szerzőtársai* [2013]). Támogatni kellene az önálló szerveződéseket, a kis léptékű fenntartható mezőgazdasági termelést, az új együttélési, közösségi formák kísérleteit, a közösségi kerteket, minden új termelési és fogyasztási modellt, illetve elosztási formát, amely az irányzat céljait szolgálná. A közösségi szinten ígéretes például a közösségi lakóhely modellje (*cohousing*), amelyben az a cél, hogy a városi környezetet zöldebbé és szociálisabbá, azaz kevésbé elidegenültté tegye (*Lietaert* [2010]).

NEMZETI SZINT • Az alulról jövő stratégiák *van den Bergh* [2011] szerint felülről érkező (*top-down*) intézkedések nélkül nem lehetnek hatékonyak. Hiába bírálják évtizedek óta kutatók a GDP-t mint fő fejlődési mutatót, ha ennek ellenére nemzeti szinten ezt követik a kormányok, ennek növelése a céljuk – ezt nevezi *van den Bergh* GDP-paradoxonnak. Tehát alapvető szemléletváltás mellett nemzeti szinten szükség lenne a tudomány megfelelő mértékű információtranszferére a társadalom, az oktatás és a média számára, továbbá olyan vitákra, amelyek során az elképzelések az érintettek számára elfogadhatóvá válnak. Ezeken a felsőbb irányítási szinteken is fontos lenne a korlátok meg- és elismerése pénzügyi, fizikai, természeti, infrastrukturális és idődimenzióban is, és ezeknek megfelelően kellene a nemzeti, majd a nemzetközi stratégiákat is kidolgozni (*Schneider* [2008]).

A pénzügyi rendszert tekintve, a közösségi pénzek bevezetésén túl makroszinten mind a költségvetési, mind a monetáris politikát újra kell gondolni nemzeti és nemzetközi szinten is (*Farley és szerzőtársai* [2013], *Klitgaard–Krall* [2013]). Olyan pénzügyi politikákat kellene megfogalmazni, amelyek a bolygónk végességét figyelembe veszik. A szóban forgó irányzat szerint az adósságalapú pénzek jelenleg nem szolgálják ezt (*Demaria és szerzőtársai* [2013]). Ráadásul a hitelkamatlábak nagyobbak, mint a gazdasági növekedés, és a jelenleg működő rendszer éppen akkor küld pozitív visszacsatolást, amikor negatívra lenne szükség (*Farley és szerzőtársai* [2013]). Többek között érdemes átgondolni a bankok jogait és kötelességeit, a pénzkibocsátás rendszerét, a közösségi beruházások működését, illetve a nagyon alacsony vagy nulla kamatlábak alkalmazását (*Farley és szerzőtársai* [2013], *Kallis és szerzőtársai* [2012]). A legfontosabb, hogy a társadalmi stabilitás gazdasági növekedéstől való függősége csökkenjen (*Antal–van den Bergh* [2013]).

A szakirodalom által igen fontosnak tekintett eszköz a munkaórák csökkentése mellett (*Alexander* [2012]) a feltétel nélküli alapjövedelem (*basic income*) (*Myllondo* [2008]) – ez leginkább a nemzeti szinthez köthető, de akár a közösségihez is köthetjük.

E szerint állampolgári alapon mindenkinek akkor is joga lenne bizonyos mértékű jövedelemhez, ha nem végez munkát.⁵ Az alapjövedelem módszere mellett megfontolandó a maximumjövedelem bevezetése is, amely csökkenthetné az emberek közötti irigységet (*Demaria és szerzőtársai* [2013], *Liegey és szerzőtársai* [2013]).

A fenti ötletek mellett az állam feladata többek között az adórendszer újradefiniálása is. Be kellene vezetni a reklámadót, illetve más adónemeket, amelyek a környezet védelmét célozzák, és az emberi munkaerő alkalmazását segítik (*Liegey és szerzőtársai* [2013]). Az állam másik fontos feladata a hatalmas mértékű hadikiadások csökkentése – de ez már a nemzetközi, nemzetek feletti szintre vezet.

NEMZETEK FELETTI SZINT • A nem növekvő gazdaságba történő átmenet sikeréhez szükség van multilaterális egyezményekre, ezek betartására, illetve megfelelő közösségi politikára a szennyező anyagok csökkentését és az erőforrások megfelelő használatát illetően (*van den Bergh* [2011], *Schwartzmann* [2012]). Globális környezeti problémáink, az ezekhez kapcsolódó szennyezés, erőforrás-használat és a szabad hozzáférésű erőforrások ugyanis mind nemzetek feletti léptékűek, így ezeket egy-egy ország egyedül nem képes orvosolni.

Nemzetközi szinten *Latouche* [2011] szerint Afrikának speciális szerepe lehet a folyamatok elindításában, mivel ott nem szükséges a fogyasztás környezeti terheinek csökkentése. Ők még nem léptek bele abba a – *degrowth* szempontból – zsákutcába, amelybe az északiak (Európa, Egyesült Államok, Ausztrália). Nekik kellene megtenniük az első lépéseket egy másik irányba, ellenállva az intellektuális gyarmatosításnak, miszerint a növekedés kívánatos, pláne, hogy a nemnövekedés irányzat képviselői úgy gondolják, hogy a növekedés nem fogja megoldani a szegénység problémáját, mivel a szegénységet a növekedés okozta (*Latouche* [2011], *Sachs* [2005]).

Természetesen bizonyos mértékű és típusú, úgynevezett szelektív növekedésre szükségük van azoknak az országoknak (*Foster* [2011], *Kallis és szerzőtársai*. [2012], *van den Bergh* [2011]), amelyekben sokszor az alapszükségletek (ivóvíz, étel, egészségügyi ellátás) sincsenek kielégítve. Ezért a nyugati országokkal szemben megfogalmazott nemnövekedési elvárások (fogyasztás és termelés csökkentése) rájuk nem érvényes, de helyettük meghatározható egy fenntartható fejlődési út, ami nem vezet ugyanabba a zsákutcába, mint a nyugati társadalmaké. *O'Neill* [2012] különböző indikátorok alapján öt kategóriába sorolja a nemzetgazdaságokat: kívánatos vagy nem kívánatos a növekedésük, kívánatos vagy nem kívánatos a „nemnövekedésük”, illetve megállapodott (*steady state*) gazdaságok. Fontos megjegyezni, hogy adott gazdaságoknak nem örökké szükséges „nemnövekedniük”, csak amíg el nem érnek egy alacsonyabb megállapodott szintet (*Kallis és szerzőtársai* [2012]). Mindehhez – ha ilyen megoldásokban gondolkodunk, ami nem feltétlen a megfelelő – elsősorban arra van szükség, hogy a fenntartható méretet meghatározzuk, amely valószínűleg több ország legjobb gyakorlatainak egybegyűrésével fogalmazható meg: például Hollandia

⁵ E koncepciót hazánkban is heves viták övezik, egyelőre nem a tudományos, hanem inkább a publicisztikai irodalomban (lásd például *LÉT* [2014], *Csillag-Mihályi* [2014]).

alacsony munkaóráinak, Costa Rica magas boldogságának, Japán kicsi társadalmi egyenlőtlenségeinek és a Kubára jellemző mérsékelt átmenő áramnak az együttese (O'Neill [2012]).

Hol tart a nemnövekedés irányzata?

Az eddigiekből látható tehát, hogy a szóban forgó irányzat jelenleg nem koherens paradigma, főleg nem beszélhetünk a koherens, „általános” elméletről, amely egyértelműen megmutatná, hogy milyen az a gazdasági berendezkedés, amely átvezethet a nem növekvő gazdaságba. Sokkal inkább olyan, önmagukban is sokszor bonyolult és vitatott eszközök gyűjteményéről szól, amelyek jelen tudásunk szerint elméletileg ígéretesek lehetnek a nem növekvő gazdaságba történő átmenet szempontjából. Ahogyan *Latouche* [2011] fogalmaz: e megközelítés egyelőre utópisztikus jellegű, a feladat, hogy lépésről lépésre megtaláljuk a gyakorlati megvalósulás lehetőségeit, hogy békés átmenet indulhasson el a jelenlegi rendszerből egy olyan felé, amely mind társadalmi, mind pedig környezeti szempontból valóban fenntartható (*Latouche* [2011]).

A kuhni paradigmafelfogásnak még nemigen felel meg a nemnövekedés elmélete (*Kuhn* [2002]). Még nem beszélhetünk tudományos közösség által elfogadott törvények, elméletek, modellek, kutatási eszközök együtteséről. Főképpen nem tekinthető domináns/főáramú paradigmának, lévén a főáramú közgazdaságtan a növekedést kívánatosnak és megoldhatónak tartja, alapjaiban különbözik a *degrowth* megközelítésétől.

A *degrowth* elméletét homályos koncepciónak (*fuzzy concept*) minősíthetjük *Markusen* [1999] definíciójával. Az ilyenek olyan entitásokról, jelenségekről vagy folyamatokról fogalmaznak meg állításokat, amelyeknek több alternatív jelentése is van, így az olvasók, kutatók nem tudják megbízhatóan azonosítani vagy alkalmazni azokat. Hiányzik belőlük a fogalmi tisztaság, és nehéz őket operacionalizálni, a módszertanuk kevésbé kidolgozott. Ugyanakkor hasznosak lehetnek a társadalmi valóság megismerése szempontjából.

Colander és szerzőtársai [2004] megközelítésében a *degrowth* elméletét nevezhetjük a főáramú közgazdaságtanon kívüli heterodox irányzatnak is. Az idetartozó megközelítések részben vagy teljesen visszautasítják a főáramú gondolkodás kerekeit – általában az alkalmazott modellek természete vagy a felállított előfeltételezések miatt –, így rendszerint alternatív módszertant kínálnak.

A fentiekre jó példa az irányzat – már tárgyalt – kapitalizmushoz való viszonya. Azon túlmenően, hogy a szakirodalomban vita van a kapitalista gazdasági berendezkedésen, a kapitalizmus intézményrendszerén belül megvalósítható nemnövekedésről, jól mutatja ezen elmélet „letisztultatlanságát”, hogy az irányzat igazából semmit nem mond arról, hogy amennyiben a kapitalizmus és a nemnövekedés nem fér össze egymással, akkor mi lenne az a – kapitalistát „meghaladó” – gazdasági berendezkedés, amivel igen – hogyan kellene a tulajdonviszonyokat és az intézményi környezet egyéb elemeit úgy átalakítani, hogy azok a nemnövekedést segítsék elő.

A nem növekvő állapot felfogható továbbá az ökológiai közgazdaságtan egy gondolkodási irányaként is, amelyik az ökológiai közgazdászok jelentős része – köztük az ökológiai közgazdaságtani gondolkodásmódot megalapozó szerzők (Schumacher, Boulding, Gergescu-Roegen, Daly) által kívánatosnak tartott nem növekvő állapotú gazdaság, mint elérendő cél irányába teendő potenciális lépéseket kutatja.

Tehát a nemnövekedés mint új gondolkodási irány jelenleg arra képes, hogy azon kutatóknak és mozgalmaknak nyújtson közös gondolkodási (és aktivista) platformot, akik szerint a gazdasági növekedés folytatása környezeti szempontból nem fenntartható és/vagy nem is kívánatos. E kutatók és mozgalmak együtt dolgoznak *degrowth*-alternatívák/-eszközök elemzésén, kidolgozásán és gyakorlati bevezetésén (tesztelésén). Az irányzatnak vannak elképzelései azzal kapcsolatban, hogy mi vezethetne át egy nem növekvő gazdaságba – ilyen a személyes felelősségvállalás a fogyasztás csökkentése érdekében, a lokalizációs gondolkör, egyes monetáris politikai eszközök, társadalmi mérőszámok lecserélése, adórendszerbeli változások vagy nemzetközi egyezmények. Ezen elképzelések közül jelenleg az egyéni és közösségi szintű eszközök látszanak megvalósulni, ezek is kisebb léptékben.

Arról, hogy mi e változások „eredője” a jelenlegi, kapitalista gazdasági berendezkedésben, keveset mond nekünk a *degrowth* szakirodalma. Ahogyan arról sem mond semmit az irányzat, hogy ha a kapitalista gazdasági berendezkedésbe bele van kódolva a gazdasági növekedés, akkor hogyan kellene azt megváltoztatni, egy másfajta tulajdonviszony-rendszerre lecserélni. Továbbá arról sem: hogyan lehetne rávenni, érdekeltté tenni egyes nagyobb, befolyásosabb és jelenleg e programban nyilvánvalóan ellenérdekelte társadalmi szereplőket (kormányzatok, egyes érdekcsoportok), hogy nemzeti, esetleg nemzetek feletti szinten támogassák a *degrowth*-elképzeléseket.

★

Tanulmányunkban a *degrowth* gondolkodási irányzatát mutattuk be, kitérve annak közgazdaságtani előzményeire, lényegére, főbb eszközeire, valamint igyekeztük azt elhelyezni a fenntarthatósági gondolkodásmódok és más fogalmi rendszerek kereteihez viszonyítva.

Az irányzat képviselői abban mind egyetértenek, hogy egy jobb jövő eléréséért – környezeti és társadalmi szempontból is – vagy a nemnövekedés programjának, vagy egy másik hasonlóknak kulcsszerepet kell játszania, s ez a folyamat jelenleg elkerülhetetlennek látszik. *Martínez-Alier és szerzőtársai* [2010] szerint fel kell tennünk a kérdést, hogy a szokásos üzletmenetet (*business as usual*) szeretnénk követni, ami egyre kevesebb jót ígér a jövőre, vagy dolgozni szeretnénk egy jelenleg utópianak tűnő, de élhetőbb rendszerért. Hiszen a nemnövekedés gondolatrendszerében a jelenlegi növekedés is megvalósíthatatlan hosszú távon, mivel az összeomláshoz, katasztrófához vezet.

Azzal kapcsolatban, hogy mi vezethetne át egy nem növekvő gazdaságba, az irányzatnak vannak bizonyos, elsősorban alulról jövő, kis léptékű elképzelései, ugyanakkor arról, hogy e változások mennyiben képesek átmenetet képezni egy nem növekvő gazdaságba a jelenlegi kapitalista gazdasági berendezkedés keretein belül, keveset mond nekünk az idevágó szakirodalom. Mint ahogy arról sem, hogyan kellene

megváltoztatni azon nagyobb rendszereket – például a kapitalista gazdasági berendezkedést –, amelyek alapvetően meghatározhatják a kis léptékű kezdeményezések nemnövekedést elősegítő képességét.

Ez a „hiányosság” azonban nem meglepő. Az irányzat olyan tabukat (gazdasági növekedés, magántulajdonra és egyre kiterjedő piacra épülő kapitalista gazdasági berendezkedés) döntöget, amelyek immár évszázadok óta meghatározzák a közgazdaságtani és gazdaságpolitikai gondolkodást. Nem csoda, hogy egy fiatal gondolkodási irányzatnak nincsenek átfogó válaszaival azzal kapcsolatban, hogy mit is lehetne kezdeni e rendszerekkel. Az irányzat tehát jelenleg sokkal inkább arra képes, hogy olyan eszközöket ajánljon a tudományos közvélemény és a társadalom figyelmébe, amelyek alkalmazása a jelen gazdasági berendezkedésen belül kezdeti lépés lehet egy nem növekvő gazdasági rendszer irányába.

A legtalálóbb talán *Kallis* [2011] megközelítése, aki a fenntartható nemnövekedésen egy lehetséges politikai víziót ért, ami esernyőfogalomként magában foglalja a növekedés filozófiai, kulturális, antropológiai és intézményi kritikáját. A legfontosabb a társadalmak átmenő áramának csökkentése lenne. A társadalom ebben a keretben közösség, amely képes az együttműködésre, és ennek ereje az, amely leginkább meghozhatja a transzformatív változásokat.

Hivatkozások

- ALEXANDER, S. [2012]: Planned economic contraction: the emerging case for degrowth. *Environmental Politics*, Vol. 21. No. 3. 349–368. o.
- AMATE, J. I.–DE MOLINA, M. G. [2013]: ‘Sustainable de-growth’ in agriculture and food: an agro-ecological perspective on Spain’s agri-food system (year 2000). *Journal of Cleaner Production*, Vol. 38. No. 27–35. o.
- ANTAL MIKLÓS–VAN DEN BERGH, J. C. J. M. [2013]: Macroeconomics, financial crisis and the environment: Strategies for a sustainability transition. *Environmental Innovations and Societal Transitions*, Vol. 6. 47–66. o.
- ARROW, K.–BOLIN, B.–COSTANZA, R.–DASGUPTA, P.–FOLKE, C.–HOLLING, C. S.–JANSSON, B.–O.–LEVIN, S.–MALER, K.-G., PERRINGS, C.–PIMENTEL, D. [2005]: Gazdasági növekedés, eltartóképesség és környezet. Megjelent: *Pataki–Takács–Sánta* (szerk.) [2005] 293–299. o.
- BAJMÓCY ZOLTÁN–GÉBERT JUDIT [2014a]: Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, Vol. 64. No. 3. 313–334 o.
- BAJMÓCY ZOLTÁN–GÉBERT JUDIT [2014b]: The outlines of innovation policy in the capability approach. *Technology in Society*, Vol. 38. No. 1. 93–102. o.
- BAJMÓCY ZOLTÁN–MÁLOVICS GYÖRGY. [2011]: Az ökológiai hatékonyságot növelő innovációk hatása a fenntarthatóságra. Az *IPAT* formula dinamizálása. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 10. sz. 890–904. o.
- BOILLAT, S.–GERBER, J.-F.–FUNES-MONZOTE, F. R. [2012]: What economic democracy for degrowth? Some comments on the contribution of socialist models and Cuban agroecology. *Futures*, Vol. 44. No. 6. 600–607. o.
- BONAIUTI, M. [2012]: Growth and democracy: Trade-offs and paradoxes. *Futures*, Vol. 44. 524–534. o.

- BOULDING, K. E. [1966]: The economics of the coming Spaceship Earth. Megjelent: *Jarrett, H.* (szerk.): Environmental quality in a growing economy. Resources for the Future/Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD. 3–14. o.
- BULLA MIKLÓS–TAMÁS PÁL (szerk.) [2006]: Fenntartható fejlődés Magyarországon – Jövőképek és forgatókönyvek. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- BUTTEL, F. H. [2000]: Ecological modernization as social theory. *Geoforum*, Vol. 31. No. 1. 57–65. o.
- CATTANEO, C.–GAVALDA, M. [2010]: The experience of rurban squats in Collserola, Barcelona: what kind of degrowth? *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18. 581–589. o.
- COLANDER, D.–HOLT, R.–ROSSER, J. B. [2004]: The Changing Face of Mainstream Economics. *Review of Political Economy*, 16. 485–499. o.
- CSILLAG ISTVÁN–MIHÁLYI PÉTER [2014]: Tizenkét érv a feltétel nélküli alapjövedelemmel szemben. *Élet és Irodalom*, 57. évf. 3. sz.
- CSUTORA MÁRIA [2012]: One more awareness gap? The behaviour-impact-gap problem. *Journal of Consumer Policy*, Vol. 35. No. 1. 145–163. o.
- DALY, H. E. [1973]: *Toward a Steady-state economy*. Freeman, San Francisco.
- DEMARIA, F.–SCHNEIDER, F.–SEKULOVA, F.–MARTÍNEZ-ALIER, J. [2013]: What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, 22. No. 2. 191–215. o.
- DERIU, M. [2012]: Democracies with a future: Degrowth and the democratic tradition. *Futures*, 44. 553–561. o.
- DIETZ, T.–OSTROM, E.–STERN, P. C. [2003]: The Struggle to Govern the Commons. *Science*, Vol. 302. No. 5652. 1907–1912. o.
- DINDA, S. [2004]: Environmental Kuznets Curve Hypothesis: A Survey. *Ecological Economics*, Vol. 49. No. 4. 431–455. o.
- DITTMER, K. [2013]: Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 54. 3–13. o.
- EASTERLIN, R. A. [1995]: Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 27. No. 1. 35–47. o.
- ERDŐS TIBOR [2004]: Mekkora lehet Magyarországon a fenntartható növekedés üteme? I–II. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 5–6. sz. 389–414. és 530–559. o.
- FARLEY, J.–BURKE, M.–FLOMENHOFT, G.–KELLY, B.–MURRAY, D. F.–POSNER, S.–PUTNAM, M.–SCANLAN, A.–WITHAM, A. [2013]: Monetary and Fiscal Policies for a Finite Planet. *Sustainability*, 5. 2802–2826. o.
- FLEISCHER TAMÁS [2006]: Innováció, növekedés, kockázat. Megjelent: *Bulla–Tamás* (szerk.) [2006] 275–285. o.
- FLIPO, F. [2008]: Conceptual roots of degrowth. Megjelent: *Flipo–Schneider* (szerk.) [2008] 24–28. o.
- FLIPO, F.–SCHNEIDER, F. (szerk.): *Proceedings of the First International Conference on Economic De-Growth for Ecological Sustainability and Social Equity*. European Society of Ecological Economics, Párizs.
- FOSTER, J. B. [2011]: Capitalism and Degrowth – An Impossibility Theorem. *Monthly Review*, Vol. 62. No. 8. 26–33. o.
- GEORGESCU-ROEGEN, N. [1971]: *The Entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- GOULD, K. A.–PELLOW, D. N.–SCHNAIBERG, A. [2008]: *The Treadmill of Production: Injustice and Unsustainability in the Global Economy*. Paradigm Publishers, Boulder, CO.

- GRIETHUYSEN, VAN P. [2010]: Why are we growth-addicted? The hard way towards degrowth in the involutionary western development path. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18. 590–595. o.
- GRIETHUYSEN, VAN P. [2012]: Bona diagnosis, bona curatio: How property economics clarifies the degrowth debate. *Ecological Economics*, Vol. 84. 262–269. o.
- GRINEVALD, J. [2008]: Introduction of Georgescu-Roegen and De-growth. Megjelent: *Flipo-Schneider* (szerk.) [2008] 14–17. o.
- HAJDÚ TAMÁS–HAJDÚ GÁBOR [2011]: A hasznosság és a relatív jövedelem kapcsolatának vizsgálata magyar adatok segítségével. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 1. sz. 56–73. o.
- HAUSMAN, D. M.–MCPHERSON, M. S. [1997]: *Economic analysis and moral philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HELLIWELL, J.–LAYARD, R.–SACHS, J. (szerk.) [2013]: *World Happiness Report 2013*. http://unsdsn.org/wp-content/uploads/2014/02/WorldHappinessReport2013_online.pdf.
- HOPWOOD, B.–MELLOR, M.–O'BRIEN, G. [2005]: Sustainable Development. Mapping Different Approaches. *Sustainable Development*, Vol. 13. No. 1. 38–52. o.
- KAHNEMAN, D.–KRUEGER, A. B. [2006]: Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 20. No. 1. 3–24. o.
- KAIKA, D.–ZERVAS, E. [2013]: The Environmental Kuznets Curve (EKC) theory. Concept, Part A.: causes and the CO₂ emissions case. *Energy Policy*, Vol 62. 1392–1402. o. Part B: Critical issues. *Energy Policy*, 1403–1411. o.
- KALLIO, T. [2007]: Taboos in Corporate Social Responsibility Discourse. *Journal of Business Ethics*, Vol. 74. No. 2. 16–175. o.
- KALLIS, G. [2011]: In defence of degrowth. *Ecological Economics*, Vol. 70. 873–880. o.
- KALLIS, G.–KERSCHNER, C.–MARTÍNEZ-ALIER, J. [2012]: The economics of degrowth. *Ecological Economics*, Vol. 84. 172–180. o.
- KEREKES SÁNDOR [2006]: A fenntartható fejlődés közgazdasági értelmezése. Megjelent: *Bulla–Tamás* (szerk.) [2006] 196–211. o.
- KERSCHNER, C. [2010]: Economic de-growth vs. steady-state economy. *Journal of Cleaner Production*. 18, 544–551. o.
- KISS KÁROLY [2011]: Rise and Fall of the Concept Sustainability. *Journal of Environmental Sustainability*, Vol. 1. No. 1. 1–12. o.
- KLITGAARD, K. A.–KRALL, L. [2012]: Ecological economics, degrowth, and institutional change. *Ecological Economics*, Vol. 84. 247–253. o.
- KOC SIS TAMÁS [2010]: „Hajózni muszáj!” A GDP, az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét stratégiai összefüggései. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 6. sz. 536–554. o.
- KUHN, T. S. [2002]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LATOUCHE, S. [2010]: De-growth. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18. No. 6. 519–522. o.
- LATOUCHE, S. [2011]: *A nemnövekedés diszkrét bája*. Savaria University Press, Szombathely.
- LAWN, P. [2011]: Is steady-state capitalism viable? *Ecological Economics Reviews, Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 1219. 1–25. o.
- LAYARD, R [2007]: *Boldogság. Fejezetek egy új tudományból*. Lexecon Kiadó, Győr.
- LELKES ORSOLYA [2003]: A pénz boldogít? A jövedelem és hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. 5. sz. 383–405. o.
- LÉT [2014]: 25–50–75. A LÉT. Ajánlat a magyar társadalomnak. www.255075.hu.
- LEVALLOIS, C. [2010]: Can de-growth be considered a policy option? A historical note on Nicholas Georgescu-Roegen and the Club of Rome. *Ecological Economics*, Vol. 69. No. 6. 2271–2278. o.

- LIEGEY, V.–MADELAINE, S.–ONDET, C.–VEILLOT, A.-I. [2013]: Jólét gazdasági növekedés nélkül. A nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjövedelemért (FNA). Eszmélet, 100. sz. melléklete.
- LIETAERT, M. [2010]: Cohousing's relevance to degrowth theories. *Journal of Cleaner Production*, 18. 576–580. o.
- LOREK, S.–FUCHS, D. [2013]: Strong sustainable consumption governance – precondition for a degrowth path? *Journal of Cleaner Production*, Vol. 38. 36–43. o.
- MÁLOVICS GYÖRGY [2007]: Fenntartható növekedés? A megújult lisszaboni stratégia kritikai elemzése a fenntarthatóság szempontjából. Megjelent *Farkas Beáta* (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATE Press, Szeged, 217–232. o.
- MÁLOVICS GYÖRGY–BAJMÓCY ZOLTÁN [2009]: A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései. *Közgazdasági Szemle*, 54. évf. 5. sz. 464–483. o.
- MARKUSEN, A. [1999]: Fuzzy concepts, scanty evidence and policy distance: the case for rigour and policy relevance in critical regional studies. *Regional Studies*, Vol. 33. 869–884. o.
- MARTÍNEZ-ALIER, J.–PASCUAL, U.–VIVIEN, F.-D.–ZACCAI, E. [2010]: Sustainable de-growth: Mapping the context, criticisms and future prospects of an emergent paradigm. *Ecological Economics*, Vol. 69. No. 9. 1741–1747. o.
- MATTHEY, A. [2010]: Less is more: the influence of aspirations and priming on well-being. *Journal of Cleaner Production*, 18. 567–570. o.
- MEADOWS, D. H.–MEADOWS, D. L.–RANDERS, J.–BEHRENS, W.W. [1972]: *The Limits to Growth*. Universe Books, New York.
- MEADOWS, D. H.–MEADOWS, D. L.–RANDERS, J. [2005]: *A növekedés határai harminc év múltán*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MOL, A. P. J. [2010]: *Social Theories of Environmental Reform: Towards a Third Generation*. Megjelent: *Gross, M.–Heinrichs, H.* (szerk.): *Environmental Sociology: European Perspectives and Interdisciplinary Challenges*. Dordrecht, Springer, New York, 19–38. o.
- MOL, A. P. J.–SPAARGARTEN, G. [2000]: Ecological Modernization Theory in Debate: A Review. *Environmental Politics*, Vol. 9. No. 1. 17–49. o.
- MOLNÁR GYÖRGY–KAPITÁNY ZSUZSA [2006]: Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jóllét Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 10. sz. 845–872. o.
- MYLONDO, B. [2008]: The Basic Income, a factor of degrowth. Megjelent: *Flipo–Schneider* (szerk.) [2008] 174–176. o.
- O'NEILL, D. W. [2012]: Measuring progress in the degrowth transition to a steady state economy. *Ecological Economics*, Vol. 84. 221–231. o.
- OSTROM, E.–BURGER, J.–FIELD, C. B.–NORGAARD, R. B.–POLICANSKY, D. [1999]: Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges. *Science*, Vol. 284. No. 5412. 278–282. o.
- PATAKI GYÖRGY [1998]: A fejlődés gazdaságtana és etikája. Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának. *Kovács*, 2. évf. 4. sz. 6–17. o.
- PATAKI GYÖRGY [2002a]: Az entrópia törvénye és a gazdasági probléma. *Kovács*, 6. évf. 1–4. sz. 19–31. o.
- PATAKI GYÖRGY [2002b]: Biofizikai közgazdaságtan és entrópia. Bevezetés Nicholas Georgescu-Roegen közgazdasági munkásságába. *Kovács*, 6. évf. 1–4. sz., 33–39. o.
- PATAKI GYÖRGY–TAKÁCS-SÁNTA ANDRÁS (szerk.): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*, Typotex Kiadó, Budapest.
- PRINCEN, T. [2005]: *The Logic of Sufficiency*. MIT Press, Cambridge, MA.

- PRÓNAY SZABOLCS–MÁLOVICS GYÖRGY [2008]: Lokális és fenntartható fogyasztás. Megjelent: *Lengyel Imre–Lukovics Miklós* (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 184–203. o.
- RAKONCZAI JÁNOS [2008]: Globális környezeti kihívásaink. JATE Press, Szeged.
- ROPKE, I. [1999]: The dynamics of willingness to consume. *Ecological Economics*, Vol. 28. 399–420 o.
- ROTHMAN, D.S. [1998]: Environmental Kuznets curves – real progress or passing the buck? A case for consumption-based approaches. *Ecological Economics*, Vol. 25. No. 2. 177–194. o.
- SACHS, W. [2005]: A globális ökológia és a „fejlődés” árnyéka. Megjelent: *Pataki–Takács-Sánta* (szerk.) [2005] 509–530. o.
- SCHALTEGGER, S.–BURRITT, R. [2005]: Corporate Sustainability. Megjelent: *Folmer, H.–Tietenberg, T.* (szerk.): *The International Yearbook of Environmental and Resource Economics*. Edward Elgar, Cheltenham, 185–232. o.
- SCHNAIBERG, A.–PELLOW, D. N.–WEINBERG, A. [2002]: The Treadmill of Production and the Environmental State. Megjelent: *Mol, A.P.J.–Buttel, H.* (szerk.): *The Environmental State Under Pressure*. Elsevier, Oxford, 15–32. o.
- SCHNEIDER, F. [2008]: Macroscopic rebound effects as argument for economic degrowth. Megjelent: *Flipo–Schneider* (szerk.) [2008] 29–36. o.
- SCHUMACHER, E. F. [1991]: A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHWARTZMAN, D. [2012]: A Critique of Degrowth and its Politics. *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 23. No. 1. 119–125. o.
- SEN, A. K. [2003]: A fejlődés mint szabadság. Európa Kiadó, Budapest.
- SEYFANG, G.–LONGHURST, N. [2013]: Growing green money? Mapping community currencies for sustainable development. *Ecological Economics*, Vol. 86. 65–77. o.
- SOLOW, R. M. [1997]: Reply. Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz. *Ecological Economics*, 22. 267–269. o.
- SPRINGETT, D. [2003]: Business Conceptions on Sustainable Development: a Perspective from Critical Theory. *Business Strategy and the Environment*, Vol. 12. 71–86. o.
- STERN, D. I. [2004]: The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, Vol. 32. No. 8. 1419–1439. o.
- STIGLITZ, J. E. [1997]: Reply. Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz. *Ecological Economics*, 22, 269–270. o. http://academiccommons.columbia.edu/download/fedora_content/download/ac:159338/CONTENT/10595.pdf.
- STIGLITZ, J. E.–SEN, A. K.–FITOUSSI, J. [2009]: Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm>.
- TOKIC, D. [2012]: The economic and financial dimensions of degrowth. *Ecological Economics*, Vol. 84. 49–56. o.
- TRAINER, T. [2012]: De-growth: Do you realise what it means? *Futures*, Vol. 44. 590–599. o.
- VAN DEN BERGH, J. C. J. M. [2011]: Environment versus growth. A criticism of “degrowth” and a plea for “a-growth”. *Ecological Economics*, Vol. 70. No. 5. 881–890. o.
- VICTOR, P. [2010]: Questioning economic growth. *Nature*, Vol. 469. 370–371. o.
- YORK, R.–ROSA, E. A. [2003]: Key Challenges to Ecological Modernization Theory. *Organization and Environment*, Vol. 16. No. 3. 273–288. o.